

Валодзіна Т.В. (Мінск)

**ПРА АСОБНЫЯ БЕЛАРУСКА-НЯМЕЦКІЯ ПАРАЛЕЛІ
Ў СФЕРЫ НАМЕНКЛАТУРЫ І МАГІЧНАГА ЛЕКАВАННЯ
ДЗІЦЯЧЫХ ХВАРОБ**

Пры даследаванні традыцыйнай духоўнай культуры этнасу, рэканструкцыі яе вытокаў асобныя факты не заўжды ўкладваюцца ў стройную сістэму, застаюцца незапоўненымі пэўныя пазіцыі пабудаванай парадыгмы. І тады пэўны плён прыносіць зварот да суседніх, прычым не абавязкова генетычна блізкароднасных культур. Так і сталася пры аналізе народнай медыцынскай наменклатуры ў беларусаў. Фразеалагізмы, рытэмы, вербальныя тэксты, рытуальныя практыкі, якія датычацца назваў хвароб і іх лекавання ў беларусаў, як аказалася, знаходзяць даволі блізкія, часам да літаральных супадзенняў, паралелі ў нямецкай народнай культуры. Іх улік спрыяе вырашэнню асобных пытанняў семантыкі магічных практык беларусаў.

У дадзеным выпадку прапануецца разгледзець блок уяўленняў і найменняў, звязаных з анамальным дзіцячым схудненнем. Менавіта нямецкая традыцыя дэманструе шматлікасць і разнастайнасць сродкаў лекавання гэтай немачы. Такі неўласцівы для дзіцяці стан, анамальная страта вагі і суправаджальныя змены ў арганізме прыпісваліся розным хваробам, напрыклад, сухотам, рахіту, а таксама складалі асобную немач:

Schwinden ‘змяншэнне, убыванне ў дзяцей’ [10, s. 624];

Kinder-Anwachsen, 1. скрыўленне і зрастанне дзіцячых лёгкіх з рэбрамі, хвароба, калі “рост і ўбыванне перамяшаліся” [6, s. 139]. У народнай медыцыне лекаванне хворых на такое анамальнай схудненне дзетак абдывалася праз паўторнае нараджэнне, якое магло адбыцца праз працягванне праз дупло, між ствалоў вылучаных дрэваў, праз пракапаны лаз у зямлі і г.д., з мэтай скрыўленне ад дзіцяці сімвалічна аддзяліць, а самое дзіця наноў нарадзіць [10, s. 769; 5]; 2. паводле шырока пашыраных вераванняў дзіця было скрыўленае яшчэ ва ўлонні маці [10, s. 769];

ангелька -- englische Krankheit. Першыя згадкі пра рахіт сустракаюцца яшчэ ў антычных медыкаў, падрабязнае ж клінічнае апісанне рахіта адносіцца да XVII стагоддзя. Яно было складзена англійскім анатамам і артапедам Ф. Гліссанам, які прысвоіў захворванню назву *rhachitis*, што ў перакладзе з грэчаскай азначае

„пазваночнік“, бо менавіта ён церпіць у першую чаргу. Пры тым дэфармуецца і грудная клетка. Парушэнні могуць мець адну з дзвюх магчымых разнавіднасцяў: „курыныя грудзі“ (рэбры выпупаюць наперад) ці „грудзі шаўца“ (упалыя). Немцы казалі, што ў выніку рахіта дзіця атрымлівала *Zwergwuchs* (фігуру гнома) [10, s. 772].

А вось у беларусаў найменне *ангелька* вельмі рэдкае, гл. запіс з Валожынскага р-на: «Як ангелька (ці знаеш ты, што эта ангелька? Эта хвароба дзіцяча – ношкі слабянькія, а живот велькі, рахіт па-вашаму, па-вучонаму), дак як ангелька нападзе на дзіця, зьбіраюць с крышы зялёнінкі такі мох (але цяпер такога моху й няма, бо крышы саломай ні крыюць), параць і па пояс садзяць папарыцца» [2, с. 25].

У якасці прычын празмернага хваравітага схуднення дзіцяці называюцца:

1. Ненаўмыснае праглынанне кашэчага воласу (у немцаў) [10, s. 624]; сухоты бываюць з таго, калі дзіця ела з адной міскі з катом, тады хвароба прайдзе на яго [7, s. 41], гл. тое ж у беларусаў: “З катом дзіця спаць не павінна, бо ад кашэчага варкатання над вухам у галаве дзіцяці завядуцца жабы, а калі дзіця праглыне выпадкова каціны волас, то абявязкова захварэе на сухоты” [15, s. 130].

2. Пранікненне ў цельца дзіцяці хваробатворнага чарвяка (*„nagenden Wurm“*), які і выклікае моцнае схудненне пры тоўстым жываце (*Krötenbauche* – літар. жабіна пуза)¹ [11, s. 142]. У іншых мясцовасцях Германіі такім чарвяком лічылі *Haarwürmen* ці *Mitesser* [8, s. 1118, 180].

Гэты чарвяк, які выклікае схудненне, унутраны боль, усемагчымыя немачы, мог насіць назву *Assel (Axel)* [10, s. 18]. Макс Хёфлер залічвае *Assel* да сінонімаў так званага **Mitesser**, літар. ‘таго, хто есць разам з табой’. У дыялектных нямецкіх слоўніках *Mitesser* вытлумачваецца парознаму. У Рэйнскім слоўніку *Mitesser* – *Zehrwurm* (літар. чарвяк, які выгрызае), паразіт у носе -- “*Hätt hen (der arme Teufel mit vielen Kindern) esu vill M. am (im) Gesicht an de Plaz (anstatt) um Dösch, do köm he besser öm*” [13, b. 5, s. 1196]. *Mitesser* у іншых крыніцах уяўляўся як слізь у порах скуры, і нават у выглядзе чарвяка, але паўставаў як вынік сурочання дзетак [8, b. 12, s. 2343 – 2347]. Такі чарвяк (*Geizwurm*) нібыта жыве ў дзіцячым цельцы ў кішках, выклікае нарыў ля пупка, з’ядае ўсю ежу і тым выклікае голад у дзіцяці [11, s. 129].

¹ Дарэчы, гэты тэрмін увайшоў і ў афіцыйную медыцыну „лягушачый живот” – слабыя мышцы жывата. Як *Frosch-Bauch* (жабін живот) пазначаецца тоўсты шырокі живот у дзіцяці пры хранічным болю ў жываце (*Darmkatarrh*) [Höfner, s. 29].

Натуральна, лекаванне ў такім выпадку скіроўвалася на выгнанне гэтага чарвяка. У славакаў цельца хвораму дзіцяці націралі адмысловай маззю і садзілі ў цёплую печ, каб выпарваць хваробатворных чарвякоў з-пад скуры [3, s. 357].

У стараннямецкіх тлумачэннях прычына з'яўлення *Mitesser* падавалася ці то з папсаваных сокаў арганізма, ці з прычыны таго, што цяжарная маці стаяла ля дзяжы (хлебнай шафы) ды ела [9, bd. 6, s. 397].

Гэты запіс мае дужа блізкі аналаг у беларускай традыцыі і актуалізуе яшчэ адну немач у беларусаў – голад. “Цяжарнай нельга на хаду есці, адчыніўшы шкаф, сундук і гледзячы ўнутр, уклаўшы туды галаву, бо дзіця народзіцца “хаўпілаватым”, будзе заўсёды хацець есці, а есці будзе абы-як, з крыкам і плачам. Ад гэтага лячылі так: дзіця клалі ў сундук і над ім прыказвалі: “Хаўпілка, хаўпілка, кінь майго Гаўрылку”².

Гл. яшчэ паралель з лужыцкай культуры: “Калі цяжарная штось украдзе ды ўпотай есць, то дзіця затым будзе вылучацца празмерным апетытам” [14, s. 107]. Воўчы апетыт у дзіцяці і адначасова моцнае схудненне характарызуюцца ў беларускай народнай традыцыі як *голад* або *прожар*. Паказальна, гэтак жа абазначаецца і ўласна дэман хваробы: “Прожар – гэта істота жывая, ненасытная, пражэрлівая, знаходзіцца ў целе дзіцяці, тады яно “ня ў свой дух есь” [15, s. 134]. Прычыны прожару бачыліся ў парушэнні цяжарнай жанчынай рэгламентацыі спажывання ежы. У першай палове цяжарнасці, каб дзіця не мучылася голадам, жанчына не павінна, стоячы ля кадушкі, есці з яе капусту, а таксама есці нешта над кублам ці скрыняю [4, s. 298]; забаранялася есці мяса жывёлы, параненай драпежнікам [1, с. 6-7]; перадаваць што ядомае праз калыску і г.д.

Адметна, пачуццё голаду ў народнай традыцыі антрапамарфізуецца, набывае рысы жывой істоты. Метафара “*воўчы голад*” шырока вядомая, аднак у немцаў у фальклорных тэкстах воўчы голад паўстае як зааморфная істота, што вурчыць, скавыча, глады і г.д. Вечна галодны чалавек завецца *Wolfsmagen* – воўчы страўнік [10, s. 386], кажучь, што ён мае *Hundshunger* – сабачы голад [10, s. 16].

Бліжэйшыя суседзі немцаў, славяне лужычане ў якасці *Mitesser* лічылі *rědne włosy* [даслоўна прыгожыя валасы], калі па целе, асабліва за вушамі з'яўляецца такая шчэць (*šćeś*). Пры гэтым траву *Buschkraut* [*Schreckkraut*, *Cirsium oleraceum* Scop., таксама *Carduus crispus* L.], палужыцку *přězlicka* кіпяцяць, дадаюць дрожджы, робяць цеста, размяркоўваюць яго па вялікай белай хусціне і загортваюць туды дзіця.

² Зап. у 1993 г. Кухаронак Т. у в. Малая Вуса Уздзенскага р-на ад Донар С.Ф., 1923 г.н.

Там, дзе ёсць *rědne włosy*, скачваюцца маленькія белыя *Pupse* [14, s. 104]. Такім чынам, цестам выкочвалі валасы-чарвячкі з цела.

Падобныя працэдуры выкатвання з цела хваробатворных валаскоў шырока распаўсюджаны ў славян наогул, і ў беларусаў у прыватнасці. На ўзроўні найменняў такіх хваробаў у беларусаў выяўляюцца варыянты, аб'яднаныя зыходзячы з асноўных праяваў сімптоматычнага плану:

«візуальны», які замацоўвае вераванні пра з'яўленне на дзіцячым цельцы хваробатворных валасоў, – *валаснік* (Верхнядзв., Глыб., Пол.); *валасніца*, *валасяніца* (Гродз.); *шарсціння* (Докш., Верхнядзв.); *шарсцінка* (Рас., Верхнядз.); *дзікія валоскі* (Докш.), *радзімая шчацінка* (Лёзн.), *шэрсць* (Віц., Кобр., Ветк., Іван., Пін.): “А гэта ў палажэнні ходзіць, тады нельзя, штоб кот каля ног бы быў, ілі між ног прабег бы, ілі там сабаку нільзя пінаць нагой, ну такое во, тады гэта называецца шэрсць, гэта і ў мяне было ў дзяўчонкі у адной, дык я хлебам свежым, памясіла яго харашэнька, так катала. Усей хлеб паглядзіш на сонца -- усей у шэрсці”³. У шэрагу найменняў ўдакладняецца аднесенасць шарсцінак да той ці іншай жывёліны, што адначасова ўяўляе сабой этыялагічную канструкцыю: *свінная шэрсць* (Докш., Лаг.); *свінная шарсціньня* (Докш.), *свінская шэрсць* (Гродз.). Гл. да прыкладу “Эта як свінней нагой б’еш, эта яшчэ як у первай палавіне б’еш, тады шэрсць, крэкчыць дзіця, языком павядзі, дык колецца. Свінная шэрсць. Нада эта дзіцё лажыць пад начоўкі ў свінны хлеў і выганяць чэраз яго. Чэраз дзіця, і адтуль, і туды і адтуль, тры разы, чэраз дзіця”⁴. Прычынаю такіх пакутаў дзіцяці называюцца няправільныя паводзіны яго маці ў часе цяжарнасці. Рэгламентацыя паводзінаў цяжарнай жанчыны ўлучае забароны празмернага кантактавання яе з хатняй жывёлай і птушкамі.

Уяўленні пра хваробатворныя валаскі, чарвячкоў пад скурай дзіцяці вельмі старыя, згадкі пра іх паходзяць з часоў Сярэднявечча. Прыкладам, з 1691 вядомая такая думка, выкладзеная на латыні і адшуканая ў нямецкіх рукапісах: “dicuntur dracunculi, vermes nimirum infantum alimentum absumentes, quare et alio nomine m., et zehrende elben ... dicuntur. suntque erucæ, quas lamiae ex coitu sathanico procreant ac postea per fascinationem in membra hominum immittunt” (кажуць, што змейкі, чарвякі зжыраюць у цельцы дзіцяці страву ... кажуць, што гэтыя чарвякі ўзнікаюць ад сувязі д’ябла з ламіяй і ў выніку чарадзеяства шчэмяцца ў чалавечае цела) [9, bd. 6, s. 397].

³ Зап. у 2006 г. Валодзіна Т. і Лобач У. у в. Слабада Віцебскага р-на ад Хлеханавай М.Ф., 1930 г.н.

⁴ Зап. Валодзіна Т. у 2009 г. у в. Літвічы Лагойскага р-на ад Леановіч Я. П., 1932 г.н.

Сярод нямецкіх такіх найменняў пакуль адшукана няшмат — *Tierhaar*, літар. ‘жывёльныя валасы’, якія, вырастаючы на спіны дзіцяці, прыносяць яму пакуты і выкачваюцца затым матчыным малаком. Паведамленні пра тое датуюцца 1687 годам [10, s. 209]. Гл. таксама *Hunds-Alter* [10, s. 13], літар. сабачы ўзрост — ‘пра дзіця, якое выглядае як стары, са зморшчынамі, мае *Hundshaare* (сабачыя валасы) ў жываце, кашляе як шчаня’; *hundshaarig* ‘злы, паскудны’ [12, b. 3, sp. 1239]. Гл. беларускую паралель: “Просейвалі золу, кіпятілі воду, золу ў трапochку і выкачвалі плохое. Выкачвалі шчо шчэціне. Хліб спечэ свіжэ, выкачуе. Берэменна жаншчына вступіла в след, дэ собака спав, получаецца такая як шэрсць. Выкачвалі спынку, отдавалі собацэ”⁵.

Такім чынам, беларуская і нямецкая традыцыі, звязаныя з прычынамі і найменнямі дзіцячага схуднення, абапіраюцца на адзіны семантычны комплекс, але знаходзяць адрознае, хоць і вельмі блізкае фармальнае ўвасабленне. Светапоглядным падмуркам выступае разуменне хваробы як нечага знешняга, навязанага, чужога, якое пранікае ў арганізм і там распачынае сваю хваробатворную дзейнасць. Гэта чужое ў цэле матэрыялізуецца ў валасатых (пераважна беларуская традыцыя) і чарвякападобных (нямецкія ўяўленні) сімптомах (што супадае на архетыпічным узроўні). А вось стратэгія магічнага лекавання ў абедзвюх традыцыях тоесная: выдаліць чужое з цела і ўзнавіць страчаную раўнавагу арганізма.

Літаратура

1. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск: Губерн. типолит., 1897. – 308 с.
2. СГЦРБ -- Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі : у 2 т. / уклад. Е.С.Мяцельская і інш. ; пад. рэд. Е.С. Мяцельскай. – Мінск : Універсітэцкае, 1990. – Т.1 : А-П. – 287 с.
3. Biegeleisen H. Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego/ H. Biegeleisen. – Lwów : Nakładem towarzystwa wydawniczego “Ateneum”, 1927. -- 415 s.
4. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. / M. Federowski. – Kraków, 1897. – 509 s. – Т. 1. Wiara, wierenia i przesady ludu z okolic Wolkowyska, Slonima, Lidy i Sokółki.
5. Feilberg, H. F. Zwieselbäume nehst verwandtem Aberglauben / H. F., Feilberg // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, 1897. -- S. 42 – 52.

⁵ Зап. у 2004 г. Валодзіна Т. у в. Магдалін Кобрынскага р-на ад Такаюк В.А., 1927 г.н.

6. Goldschmidt, J. Volksmedizin im nordwestlichen Deutschland / J. Goldschmidt. Bremen, 1854. – 157 s.
7. Grabner E., Grundzüge einer ostalpinen Volksmedizin. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985. – 289 s.
8. Grimm, D. M. / Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 16 Bde. [in 32 Teilbänden]. Leipzig: S. Hirzel, 1854-1960.
9. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens : in 10 B. / E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli. – Berlin und Leipzig, 1927-1942. – 10 B.
10. Höfler, M. Deutsches Krankheitsnamen-Buch / M. Höfler. München Verlag von Piloty, 1899.
11. Lammert, G. Volksmedizin und medizinischer Aberglaube. Begründet auf die Geschichte der Medizin und Cultur / G. Lammert - F.A. Julien, 1869. - 273 p.
12. Pfälzisches Wörterbuch. Begründet von E. Christmann, fortgeführt von J. Krämer, bearbeitet von R. Post unter Mitarbeit von J. Schwing und S. Bingenheimer. 6 Bände. Wiesbaden/Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1965-1997.
13. Rheinisches Wörterbuch / von J. Müller, H. Dittmaier, R. Schützeichel und M. Zender. 9 Bände. Bonn/Berlin, 1928-1971.
14. Schulenburg, W. Wendisches Volksthum in Sage, Brauch und Sitte / W. Schulenburg.- Berlin: Nicolai, 1882. -- S. 98-105.
15. Wereńko, F. Przyczynek do leczenia ludowego / F. Wereńko // Materiały anrtopologiczno-archeologiczne i etnograficzne. -- Kraków, 1896. -- T.1. -- S. 99-229.

Васільчук А. А. (Брэст)

СЛАВЯНСКІЯ НАРОДНЫЯ УЯЎЛЕННІ ПРА ЗЯМЛЮ

У сувязі з актывізацыяй даследаванняў, звязаных з узнаўленнем цэласнай традыцыйнай карціны свету старажытных славян, праблема вызначэння спецыфікі іх касмалагічных, міфалагічных, прыродазнаўчых уяўленняў пра пэўныя фрагменты светабудовы выходзіць на першы план. У сістэме народных уяўленняў пра свет, як вядома, важнае месца займаюць касмічныя стыхіі. У дадзеным артыкуле асноўная ўвага надаецца славянскім народным уяўленням, якія датычаць зямлі. Пры гэтым маецца на ўвазе разгляд акрэсленай праблемы ў агульным плане. Гэта значыць незалежна ад якога-небудзь канкрэтнага фальклорнага жанру ці віду. Мы не імкнемся да вычарпальнага апісання ўсіх выпадкаў згадвання зямлі у вядомых фальклорна-этнаграфічных крыніцах. Але яно па магчымасці ахоплівае большасць характэрных прыкладаў.

Перш за ўсё трэба адзначыць, што зямля – адна з асноўных касмічных стыхій побач з вадой, паветрам і агнём; першаэлемент, з якога ствараўся Сусвет. У касмаганічных паданнях падкрэсліваецца, што першай Бог стварыў менавіта зямлю. Яна асэнсоўвалася як усеагульная крыніца жыцця, маці ўсяго жывога, у тым ліку і чалавека. Лічылася, што